

XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA KÜTAHYA GEDİZ (GEDOS) ŞAP MADENİ

EMİNE DİNGEÇ*

Madenlerin kullanımı teknolojik gelişmeyi beraberinde getirmektedir. Bu durumda, madenlerin bilinçli kullanımı toplumsal kalkınmayı sağlayarak bir toplumu diğer topluma karşı güçlü kılabilmektedir. Osmanlı Devleti'nde madenin kullanımı, işletimi ve satışının organizasyonu devletin elinde olması sebebiyle hazineye gelir sağlamaktaydı. Madenler, şaphaneler, darphaneler, kara ve deniz gümrükleri doğrudan devlet hazinesine katkı sağlamaktaydı ve mukataa sistemi içinde işletilmekteydi¹. Mukataa geliri ise, ağnam geliri hariç bütçe içinde %24-%37 arasında değişim göstermekteydi². Bu nedenle Osmanlı Devleti kuruluş döneminden itibaren gümüş, kurşun, kalay, demir gibi stratejik ve askeri öneme sahip madenlerin bulunduğu yerleri topraklarına katmaya başlamıştır³.

Aynı şekilde İnalçık, Osmanoğulları'nın Germiyanogulları'nı topraklarına katma arzusunun Kütahya'da bulunan şap madenine bağlar⁴. Gerçekten de Kütahya şap madeni Germiyanogulları'na servet ve kültür zenginliğini sağlarken, Aydın ve Saruhan limanlarına da ticari canlılık getirmektedir. Osmanlı bu bölgeyi topraklarına dâhil ettikten sonra şap imtiyazını ele geçirerek hazinesini güçlendirmiştir⁵. Araştırmamız bu noktada XIII. ve XIV. yüzyılda önemli bir ticari araç olan şapın, XVIII. ve XIX. yüzyılda da

* Yrd. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya. emine9@gmail.com

¹ Mukataalar doğrudan devlet işletmeleri, devlete ait gelir payının tahsili işi, inhisar, haline getirilen herhangi bir kuruluşun işletme hakkı veya üretilen malı satın alma tekelisi gibi özellik taşıyabiliyordu. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997, s. 177; Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 115.

² Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Mali Yapısı'nın Ana Hatları", *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 128.

³ Rhoads Murphey, "Mineral Exploitation in the Ottoman Empire", EI, volume V, Leiden, 1986, s. 974.

⁴ Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 128.

⁵ İnalçık, *a.g.e.*, s. 128.

bu önemini koruyup korumadığı ve araştırılan tarihlerde Gediz şap madeninin işletme sistemi, şap üretimi, üretilen malların nakliyesi, şap madenin satış noktaları ve madende çalışanların durumunu tespit etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca çalışmamız, Gediz şap madeni işletme sistemi örneğinde Osmanlı Devleti'nde maden yönetimi hakkında bilgi edinilmesini sağlayacaktır. Araştırma, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Cevdet Dâhiliye, Maliye, İktisat ve Darphane katalogu taranarak ve Maliyeden Müdevver defterleri incelenerek XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Gediz Şaphanesi'ne ait veriler esas alınarak hazırlanmıştır.

XVIII. yüzyıla ait Osmanlı arşiv belgelerine göre şap, Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar), Gedos ve Gümülcine yakınlarında bulunan Marunya'da (Maruniye) çıkarılmaktadır⁶. Osmanlı kaynaklarına Gedos olarak geçen şap madeni bugün Şaphane adı ile anılan ilçede bulunmaktadır. Gediz ve Şaphane arası 36 km'dir. Gediz, Kütahya ilinin güneybatısında yer alır. Şaphane, engebeli bir araziye sahip olan Şaphane Dağı'nın batısında, akarsu vadisinin tabanında kuruludur⁷. Evliya Çelebi, 1680 yıllarında Anadolu'da yaptığı seyahatte, Şap Madeni isimli bir köyden bahseder⁸. XVIII. yüzyılda Şaphane bir köydür⁹. 1870 tarihli salnamede Şaphane Kütahya'ya bağlı nahiye olarak kayıtlıdır¹⁰. Gediz ise XVIII. ve XIX. yüzyılda Kütahya eyaletine bağlıdır¹¹.

Gediz'de çıkarılan Kütahya şapının kullanımı XIII. ve XVI. yüzyıllarda Cenevizlilerin elindeydi¹². Burada bulunan şap madeni daha Bizans

⁶ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *Cevdet Maliye*, 1673; BOA, *Cevdet Maliye*, 1914; BOA, *Cevdet İktisat*, 2099, BOA, *Cevdet Darphane*, 2117. Anadolu'da şap yatakları Foça, Kütahya, Ulubat ve Şebinkarahisar'da bulunmaktadır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 3. Baskı, Ankara 1984, s. 251. XVIII. yüzyıla ait belgelerde Foça'da çıkarılan şap hakkında bir veriye rastlanmadı. Bu ocak incelediğimiz dönemde sönmüş olabilir. Faroqhi de çalışmasında bu konuya değinmektedir. Krş. Suraiya Faroqhi, "Alum Production and Alum Trade in the Ottoman Empire (about 1560-1830)", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, S:71 (1979), s. 161.

⁷ <http://saphane.meb.gov.tr/> (ET: 05.10.2009).

⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Hazırlayanlar: Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş, Mümin Çevik, C. IX-X, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1986, s. 22.

⁹ BOA, *Cevdet Darphane*, 120.

¹⁰ *1287 / 1870-1871 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, s. 161.

¹¹ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721.

¹² Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 81; Faroqhi, "Alum Production", s. 153-154. XIV. yüzyılda Yeni Foça'da çıkarılan şap Anadolu'da en önemli olanlarından biriydi. Krş. Fleet, *a.g.e.*, s. 83; İnalçık, *a.g.e.*, s.128.

zamanında, Cenevizliler ile Bizans arasında önemli bir ticaret aracıydı¹³. Selçuklular ve Beylikler döneminde, bu ticaret devam etti¹⁴. 1381'de Kütahya'nın Osmanlı Devleti'ne ilhakından sonra II. Murad, şap ihracatına sınırlama getirdi. Bu bölgede, pozisyonlarını sağlamlaştırmış olan Osmanlılar şap ticaretini kontrol etme çabasına girmesiyle Venedik senatosu, 1384'te büyükelçilerine Venediklilerin Murad'ın toprağından kaya şapının yükleyebilmesi ve ihraç edebilmesi için çalışıp bunu garantilemeleri doğrultusunda talimatlar verdi¹⁵. Batı Anadolu'nun tamamen Osmanlı egemenliğine girmesiyle Batı ile yapılan şap ticareti önemini kaybetmeye başladı¹⁶. XV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin kısıtlamalarıyla şap ihracı önemli ölçüde azaldı¹⁷. Şap ticaretinin azalmasında, gidilen kısıtlamalar önemlidir. Fakat, Arıkan, şapı memnu meta mallar arasında göstermemektedir¹⁸. Böylece, Batı'ya şap satışında tamamen yasaklama getirilmediğini fakat kısıtlamaların olduğu düşünülebilir. Ayrıca, gerek İtalya'da yeni şap ocaklarının açılması ve gerekse boya sanayinde geliştirilen yeni teknikler Batı'da şapa olan ihtiyacın azalmasına neden oldu¹⁹. Fakat bu durum şapın ülke içindeki ticari kullanımını arttırmış olmalıydı. Osmanlı Devleti'nin şap ihracı konusunda getirdiği kısıtlamanın asıl amacı bu madenin öncelikle ülke ihtiyaçları için kullanılmasını ve ekonomik kalkınmayı sağlamaktır. Fleet, bu konuda Osmanlı'nın beyliklerden daha güçlü bir ticari politika izlediğini belirtir²⁰.

¹³ Angeliki E. Laiou-Thomadakis, "The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System: Thirteenth-Fifteenth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, S:34, 1980-1981, s.180.

¹⁴ Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine Kadar*, İstanbul 1990, s. 43, 99.

¹⁵ Fleet, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁶ İnalçık, *a.g.e.*, s. 128.

¹⁷ Fakat, Osmanlı Devleti, bu hayati madenin ihracatını kısıtlamış olsa da, buğday, deri, pamuk, ya da bakır gibi bazı yiyecek ve stratejik ham maddeleri yasaklandığı gibi asla yasaklanmadı. Bkz. Faroqhi, "Alum Production", s.153.

¹⁸ Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *IÜ. Ed. Fak. Dergisi, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 297. Şapın tamamen yasaklanmadığı konusunda Faroqhi de Arıkan ile aynı görüştedir. Bkz. Faroqhi, "Alum Production", s.153.

¹⁹ Turan, *a.g.e.*, s. 99; Faroqhi, "Alum Production", s.154; Mehmet Ersan, "XIII. – XIV. Yüzyıllarda Şap Ticareti ve Şebinkarahisar", *Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu – Bildiriler, (30 Haziran – 1 Temmuz 2000)*, İstanbul 2000, s. 60. Bu makalenin bana ulaşmasını sağlayan Ersan'a teşekkür ederim.

²⁰ Fleet, *a.g.e.*, s. 96. Şapın iç piyasaya yöneltilmesi konusunda ayrıca bkz. Fatma Acun, *Karahisar-ı Şarkî ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 93.

Kolayca suda eriyebilen, doğada gri, sarı ve kırmızımsı renkte bulunan ve kullanım alanları itibariyle aranan bir maden olan şap, sanayide farklı yerlerde kullanılırdı²¹. En önemli kullanım yeri boyama endüstrisiydi. Şap madeni, kökboyalarda kalıcılığını sağladığından boyanın kumaşa iyi işlemesi için gereklidir²². Kumaş boyamada şapın kullanımı ile işleme tabi tutulan madde, güneşe karşı daha dayanıklı olurken aynı zamanda boya da daha iyi sabitleşiyordu²³. Bu nedenle şap, kumaş dokuma sanayinin vazgeçilmez ham maddesiydi. 1502 yılında Bursa'da 1000 civarında dokuma tezgâhı bulunuyordu²⁴. Bu sayının fazlalığında Bursa'nın ticaret yolları üzerinde olmasının yanında Gediz şap kaynağına yakınlığı da önemli olsa gerekir. Yine Gediz havzası, kilim ve halı dokumasında yoğunluk kazanan bir bölgedir²⁵.

Şap, derinin tabaklama işleminde de kullanılırdı²⁶. Örneğin, Gediz'de çıkarılan şap, Kıbrıs ve Sakız'da deri imalatında kullanılmak için gönderiliyordu²⁷. Vilayet salnamelerinde Simav kazasında gön ve sahtiyan imal edildiği ve satıldığı belirtilmektedir²⁸. Yine burada kullanılan şap Gediz'den sağlanıyor olmalıdır. Anadolu'da şapın deri imalatında kullanımı çok eski zamanlardan beri biliniyordu²⁹.

Şapın bir diğer kullanım alanı ise kuyumculukta altının parlatılmasında olmuştur³⁰. Para basımında da kullanılan şap, darphanelere gönderil-

²¹ Malik Sayar, *Mineraloji ve Jeoloji*, İstanbul Üniversitesi Maden Fakültesi, İstanbul 1960, s. 161.

²² Türk kırmızısı ya da Edirne kırmızısı olarak bilinen renk, yağ, mazı suyu, şap, kireç ve kök boya kullanılarak bir ay kadar süren ve yirmi kadar basamaktan oluşan işlemlerle elde edilir. Bkz. Zeki Tez, "Osmanlı Tekstil Üretiminde Kullanılan Doğal ve Yapay Boyarmaddeler", *Türk Teknoloji Tarihi, I. Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri (15-17 Kasım 2001)*, İstanbul 2003, s. 2.

²³ "Şap", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXX, Ankara 1981, s. 209.

²⁴ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çevirenler: Gül Çağalı, Özgür Türesay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 107.

²⁵ İnalçık, *a.g.e.*, s. 36.

²⁶ Elizabet A. Zachriadou, *Trade and Crusade Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Instituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Venice 1983, s. 167.

²⁷ BOA, MAD (Maliyeden Müdevver Defterleri), 9665.

²⁸ 1292/ 1875-876 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 133.

²⁹ Faroqhi, "Alum Production", s.154.

³⁰ Zachriadou, *a.g.e.*, s. 167; Bkz. Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Tranzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, C.2. 2. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 467.

miştir³¹. Faroqhi'nin belirttiğine göre 1599-1600 yıllarında Ankara'da ikamet eden bir kalpazanın sermayesi arasında şap da bulunmuştu³².

Şap ayrıca eczalıkta ve tıpta kullanılıyordu. Şapın hemostatik (kan durdurucu), antiseptik ve astrenjan (büzücü) özellikleri sayesinde; ilkçağlardan bu yana ağız ve ayak yaralarının tedavilerinde, istenmeyen bebeklerin düşürülmesinde, kanamaların durdurulmasında, kabızlıkta vb. kullanılıyordu³³.

Şap, farklı alanlardaki kullanımı ile önemli bir ticari araç olarak devletin sosyal ve ekonomik hayatında önemli rol oynadı. Kullanım alanlarının zenginliği ve ekonomik değer ifade etmesiyle şap madeninin varlığı gerek Gediz, gerekse Kütahya'nın ekonomik ve ticari açıdan kalkınmasını sağlayan bir unsur oldu.

Gediz Şap Madeni İşletmesi

Osmanlı Devleti'nde madenler, taş ocakları, bir kısım ormanlar, iskeleler, dalyanlar, çeltik sahaları, boyahaneler, mumhaneler, tuzlalar ve simkeşhaneler gibi bir kısım endüstriyel faaliyetlerin yapıldığı yerlerin mülkiyeti devlete aitti³⁴. Şap, devletin malı sayılmakta ve bazı yerlerde "miri şap" ifadesi kullanılmaktaydı³⁵. Osmanlı Devleti'nde şap üretimi, diğer maden işletmelerinde olduğu gibi mukataa yoluyla ehil kişiler tarafından organize edilmekteydi³⁶. Mukataa sistemi, iltizam, emanet ve malikâne olmak üzere üç şekilde uygulanmaktadır³⁷. Şap maden işletiminde genellikle iltizam yöntemi uygulanmaktaydı. Buna göre, maden işletme girişimcilerinden en yüksek fiyatı verene verilir ve üç yıllık bir süreç için sözleşme imzalanırdı. Belirlenen yıllık taksitler merkez hazineye aktarılırdı. Sözleşmeyi imzalayan teminat göstermek durumundaydı. Hazineye hiçbir ödeme ya-

³¹ Yine Kıbrıs ve Sakız'a darphanede kullanılmak üzere, Gediz şapı gönderilmektedir. Bkz. BOA, MAD, 9665.

³² Faroqhi, "Alum Production", s.155.

³³ Ayşegül Demirhan Erdemir, "Tıbbi Folklorumuzda Şap ve Bazı Örnekler", *Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yen Görüşler*, Hazırlayan: Feyzi Halıcı, C.I, Güven Matbaası, Ankara 1985, s. 301-307. Evliya Çelebi de şapın kullanım alanlarına değinirken; sirke merhemine konup nasır olan yaraya ekildiğini belirtir. Bkz. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 467.

³⁴ Lütü Güçer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 23/1-2, İstanbul 1961-1963, s. 98.

³⁵ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721.

³⁶ Faroqhi, "Alum Production", s.155.

³⁷ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 177; Çakır, *a.g.e.*, s. 115.

pılmazsa genellikle tutuklanırdı. Ödemeyi gerçekleştiremeyen mültezimler arasında hayatlarını dahi kaybedenler bulunmaktaydı³⁸.

Kütahya eyaletinde bulunan Gedos (Gediz) şaphanesi de iltizam yoluyla işletilmekteydi³⁹. Bu sistem aynı zamanda Karahisar-ı Şarkî ve Marunya'daki şap işletmelerinde uygulanmaktaydı⁴⁰. XVIII. yüzyılda Gedos şaphanesi, Gümülcine'de bulunan Marunya şaphanesi ile birlikte Darphane-i Amire tarafından idare ediliyordu⁴¹. Belgelerden anlaşılan, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bu iki şap maden ocağının birlikte iltizama verildiğidir⁴². Bu durum, iltizama sunulan iki şap maden ocağının pazarlama alanlarının da aynı olmalarını açıklamaktadır. XVIII. yüzyılda Gediz şap madeni III. Mustafa'nın kızı Şah Sultan ve Mihrişah Sultan'ın tasarrufundaydı⁴³.

İltizama vermek için ihaleler Mart ayının başında yapılırdı. 12 Mart 1761 tarihinde açılan ihalede Gediz Şaphane Mukataası'nın üç senelik işletme hakkı *hâcegân-ı dîvân-ı hümayûndan* Seyyid Abdülkerim Efendi'ye verildi⁴⁴. İltizama verilirken sarraf kefaleti aranmıştı⁴⁵. Bu sözleşmeyi gerçekleştiren mültezim, devlete olan borcunu sarraf kefaletiyle zamanında ödemeyi garanti ediyordu⁴⁶. Devlet, alacağını garanti altına almak için nakit alabileceği kişilerin kefaletini istemekteydi. İltizama verilirken yapılan sözleşmede devlet, özellikle şapın satış bölgelerine dikkat edilmesi, üretilen şapın nakil edilip satılacağı yerlerde öncelikle miri şap satışının gerçekleşmesi, başka yerin şapının satılmaması üzerinde duruyordu⁴⁷. Bu uygulama

³⁸ Faroqhi, "Alum Production", s.156.

³⁹ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721.

⁴⁰ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721; BOA, *Cevdet Darphane*, 622.

⁴¹ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721. Madenlerin idaresi XVIII. yüzyıla kadar *Hazine-i Amire* tarafından gerçekleştirilmiştir. 1736 tarihinden itibaren ise *Darphane Nezareti* ilgilenmeye başlamıştır. Bkz. Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.7.

⁴² BOA, *Cevdet Maliye*, 17080; BOA *Cevdet Dâhiliye*, 5721; BOA, *Cevdet Maliye*, 1914.

⁴³ Belgeler bu konuda net değildir. Bir belgede, "...Şah Sultân aleyhi's-şân hazretlerinin ber vech-i mâlikâne uhde-i aliyelerine kayd..." ifadesiyle sadece Şah Sultan'a ait olduğu anlaşılırken (Bkz. BOA, *Cevdet İktisat*, 930. Tarih: 30 Eylül 1761) bir diğer belgede aralarında ki belge tarihleri arasında sadece dört yıl olmasına rağmen Şah Sultan ile birlikte Mihrişah Sultan'ın da adı anılmaktadır. "*Kütahya eyaletinde vâki' Gedos şâbhânesi mukatâ'ası kerîmeteyn-i muhteremeteyn-i hazret-i şehriyâri devletlü ismetlü Şâh Sultân ve Mihrişah Sultân zâde'llâhu te'âlâ ömrehümânın iştirâken mâlikâne uhde-i aliyeti's-şânlarında olup...*" BOA, *Cevdet İktisat*, 2146.

⁴⁴ BOA, *Cevdet İktisat*, 930.

⁴⁵ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721. İltizama sarraf gösterme şartı XVIII. Yüzyıl sonlarında uygulanmaktadır. Bkz. Çakır, a.g.e., s. 115.

⁴⁶ Bkz. BOA, *Cevdet Maliye*, 17080.

⁴⁷ BOA, *Cevdet İktisat*, 930.

ile devlet mültezimi korurken, hazineye girecek olan finansal kaynağı da garanti altına almaktaydı. Bu sözleşmeyi yapan, devlete olan borcunu zamanında ödemeyi garanti ediyordu⁴⁸.

Üretimde olan dalgalanmalar, iltizam süresini değiştirmekteydi. Örneğin Faroqhi, XVII. yüzyılda Gediz'de bulunan şap madeni mültezimlerinin durumlarının iyi olmadığı için aynı bedel karşılığı, iltizam süresini 3-4 yıldan 8 yıla çıkartıldığını belirtir⁴⁹. XVIII. yüzyılda iltizamın üç yıllığına düşmesi ve hatta sözleşmeye fazla gelir maddesinin düşülmesi mültezimlerin durumlarının nispeten iyileştiğini göstermektedir. Hatta XIX. yüzyılda, iltizam süresi 2 yıla düştü. Bu görüşü destekleyen durum, 1837'de gerçekleşti. Buna göre, Gediz ve Marunya Şaphanesi, İstanbul Duhan Gümrüğü Müdürü Fehim Efendi'ye iki yıllığına üç yük, 66.752 kuruş karşılığında iltizama verildi⁵⁰. Fakat Fehim Efendi 1838 ve 1839 yıllarında bir yük fazla hâsılat elde etti⁵¹.

Faroqhi, Delumeau'nun verilerine dayanarak XVI. yüzyılın ikinci yarısı için Osmanlı Devleti'ndeki şap üretimi konusunda tahminler yürütmektedir⁵². Bu tahminlerine göre Gediz'de çıkarılan şap, diğer yerlere oranla en az olanıydı. Gümülcine'de çıkarılan şap Gediz'dekine oranla biraz daha fazlaydı. Gediz ve Gümülcine'de yıllık üretim 400 ton'du. Karahisar-ı Şarkî'deki eklenince 750 tona ulaşıyordu⁵³. Faroqhi'nin vurguladığı bir diğer nokta ise XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki üretim ile XVIII. yüzyılın ikinci

⁴⁸ BOA, *Cevdet Maliye*, 17080.

⁴⁹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 181.

⁵⁰ 1 yük = 162, 144 kg. Bkz. Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çeviren: Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 44.

⁵¹ İncelediğimiz yüzyıllarda, Gediz şaphanesinde üretimin tam olarak ne kadar olduğunu hesaplamak mümkün olmamıştır. Fehim Bey'in mültezimliği döneminde tahmini bir hesaplama gidilebilir fakat bu sadece Gediz'i içermeyecek bir hesaplama olacaktır. Buna göre iki işletim yerinde iki yıllık için, üç yük şap satışı tahmin edilmiştir. Böylece beklenen tahmini şap miktarı 486.432 kg.'dır. Fakat o yıl beklenenden 1 yük daha fazla şap satışı olmuştur. (Bkz. BOA, *Cevdet Maliye*, 17080) Böylece satışa çıkan şap 648.576 kg.'a ulaşmış olmalıdır. Bu miktar iki yıla ve iki işletim merkezine bölündüğünde bir işletim birimine düşen yıllık miktar kabaca bir yüke düşecektir. Bir yük 162.144 kg. olarak hesaplandığına göre, bu değer önceki yüzyıllardaki aşağıda bahsi geçecek değerlere göre oldukça düşüktür. Bu değer, Acun'un XVI. yüzyılda tahrir kayıtlarına göre Karahisar-ı Şarkî'deki şap üretim hesabına daha yakındır. Acun da, 1520 yılında Karahisar-ı Şarkî'de şap üretimini 108.750 kg. olarak bulmuş ve seyyahların verilerini abartılı olarak değerlendirmiştir. Bkz. Acun, *a.g.e.*, s.127.

⁵² Jean Delumeau, *L'alun de Rome, XVe-XIXe siècles*, Paris 1962, s. 21. Akt. Faroqhi, "Alum Production", s.164.

⁵³ Faroqhi, "Alum Production", s.164.

yarısındaki üretim arasında çok büyük bir farkın olmamasıydı⁵⁴. Burada ton olarak verilen oranlar abartılı görünmektedir. Oysa, XV. yüzyıl için yine Faroqhi, tarafından verilen tahmini üretim miktarı daha gerçekçidir⁵⁵. Buna göre Osmanlı Devleti'nde yıllık şap üretimi 148.742 *men*'dir ki, 1 *men* = 7,6 kg. değerinden 1130,4 kg. yapmaktadır⁵⁶. Bu miktar bizim yaptığımız arşiv çalışmalarına göre yüzyıllar farklı olsa bile daha makul bir değerdir. Cevdet Darphane'de bulunan bir kayıt bu değere yakın bir orandadır. Buna göre, Karahisar-ı Şarkî'de üretilen şap miktarı her onbeş günde bir kuyu şap olup, her kuyudan on beş Halebî kantar şap elde edilmektedir⁵⁷. Bu da senelik 24 kuyudan üretilen şap 820,8 kg. ulaşmaktadır⁵⁸. Zaman içindeki üretim farklılığı göz önünde bulundurulur ise XVIII. yüzyılda üretimin XV. yüzyıla göre arttığı fakat bu artışın yüksek meblağlara ulaşmadığı söylenebilir⁵⁹. Böylece, Faroqhi'nin yüzyıllar arasında üretimde farklılığın çok değişmediği konusundaki görüşünü paylaşabiliriz. Çünkü, XVI. yüzyıl ile XVIII. yüzyıl arasında üretimin aynı olup olmadığı konusundaki değerlendirmeyi Karahisar-ı Şarkî'de test edebilmekteyiz. Acun'un XVI. yüzyıl için, verdiği *beher on beş günde bir kuyu şap derdirdikleri* konusundaki bilgi 1762 yılına kadar üretilen şap miktarı ile aynıdır⁶⁰. Buna göre, Karahisar-ı Şarkî'de XVIII. yüzyılda üretilen şap miktarı değişmemiştir. Her ne kadar Karahisar-ı Şarkî üzerinden genellemeye gitmek biraz tehlikeli olsa da, Faroqhi'nin üretim miktarının değişmediği konusundaki görüşünü Karahisar-ı Şarkî ile test edebildiğimize göre, bunu Gediz ve Marunya için de geçerli sayabiliriz. Öyle ki, XIV. yüzyılda Kate Fleet'in verdiği değerler de, üretiminde farklılığın yüzyıllar içinde çok değişmediğini gösterir. Fleet, Karahisar-ı Şarkî'deki şap ocaklarından yılda 14.000 kantar (790.202 kg.) şap üretildiğini belirtir⁶¹. Bu değer, arada yüzyıl farkı olmasına rağmen, bizim çalışmalarımızda bulduğumuz sonuca daha yakındır. Pegolotti'ye göre değerlerini belirten Fleet'in verdiği rakamları makul ka-

⁵⁴ Faroqhi, "Alum Production", s.164.

⁵⁵ Faroqhi, "Alum Production", s.162.

⁵⁶ Hinz, *a.g.e.*, s. 27.

⁵⁷ 1 Halebi Kantar=2.28 kg. Bkz. Hinz, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁸ İşlem: 2.28 x 15= 34. 2 kg 34. 2 x 24 = 820.8 kg.

⁵⁹ Karahisar-ı Şarkî'de zaman içinde iki ocak daha eklenmiştir. Üretim ile verilen bilgiler oldukça farklıdır. Örneğin 1520'lerde Karahisar-ı Şarkî'de Acun'un tahrir defterlerine göre yaptığı çalışmada, şap üretim miktarını 108.750 kg. olarak bulmuştu. Bu miktar da oldukça düşük görünmektedir. Bkz. Acun, *a.g.e.*, s. 127.

⁶⁰ BOA, *Cevdet Darphane*, 122; Acun, *a.g.e.*, s.127.

⁶¹ Kate Fleet, "Osmanlı Topraklarında Latin Ticareti (XIV-XV. Yüzyıllar)", *Osmanlı*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 83.

bul edersek, Pegolotti'nin XIV. yüzyılın ilk yarısında, Kütahya'daki yıllık şap üretiminin 12.000 kantar (677.316 kg.) olarak belirttiği değeri de kabul etmemiz gerekmektedir⁶². Fakat bu oran da bizim hesaplamalarımıza göre fazladır.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamelerinde Kütahya'da billur isminde bir madenin çıkartıldığı belirtilse de üretiminden bahsedilmez⁶³. Billur ismi ile çıkarılan madenin şap olması gerekir. Görüldüğü gibi, şap üretimi ile ilgili verilen veriler kesin bir değerlendirme yapmamızı engellemektedir. Buna rağmen yukarıdaki değerlendirmeleri, göz önünde bulundurup (iltizam süresinin iki yıllığa düşmesi, önceden Kütahya'da üretimin diğer yerlere göre az olması fakat üretimin çok fazla değişmediği) rakamsal değerlerde ise arşiv belgelerini esas alırsak, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Gediz'de üretim artışından bahsedebiliriz.

Çıkarılan Şapın Kalitesi

Şap, doğada, *kaya şapı* ve *toz şapı* olmak üzere iki şekilde bulunur⁶⁴. Bu iki şap tipinden kaya tipi olan daha iyi ve daha pahalıdır. Diğerinin ise kalitesi daha düşüktür⁶⁵. Bu iki çeşit sınıflandırma genel olarak Osmanlı vesikalarına da yansımıştır. Osmanlı vesikalarında şap, nitelik ve nicelik olarak, *kaba şap* ve *hurda şap* olarak ayrılmıştır. Kaba şap tabiri kaya şapı, hurda şap tabiri ise toz şapı ifade etmektedir. Bu belgelerde, kaba şapın ekonomik değeri hurda şapa göre daha yüksektir⁶⁶.

Genel olarak kaba ve hurda olarak ikiye ayrılan şap, 1840 yılına ait, Cevdet İktisat'da kayıtlı bir belgede büyüklüğüne göre dört kalitede sınıflandırılarak fiyatlandırılmıştır. Bu belgeye göre şap; İrice dane ve *armoloz*

⁶² Bkz. Acun, *a.g.e.*, s. 127. Acun'un verdiği değerler ile Pegolotti'nin değerleri 6 kat bir fark bulunmaktadır. Oysa Acun'un kuyu üzerinden verdiği değer hesaplama yapıldığında Pegolotti'in verdiği değere yakındır. Ki bu da daha sonraki yüzyılda Cevdet Darphane 122'de kayıtlı bilgi ile örtüşmektedir; Ersan, *agm*, s. 57.

⁶³ 1288 / 1871-1872 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 125.

⁶⁴ Fleet, *a.g.e.*, 1999, s. 80. Antikçağlarda da kullanılan şap yine benzer şekillerde sınıflandırılmıştı. Eski Mezopotamya'da şap için; *aban*, *aban gabû*, *aban sikkati* terimleri kullanılmıştı. Bu ifadeler, *kristalize şap* veya *şap tozu* anlamlarına geliyordu. Bkz. Martin Levey, *Alum in Ancient Mesopotamian Technology*, İsis 49, 1958, s.166-169

⁶⁵ Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, Ed. A. Evans, New York 1970, s.368; Fleet, *a.g.e.*, s. 80.

⁶⁶ "Hüdavendigâr eyaleti dâhilinde Kütahya sancağında kâin Gedos Şabhânesinde kaba şâbm okkası yedi pâre ve hurda şâbm okkası dörder pâre ücret ile sinîn-i atikadan berü tabh ve i'mal olunmakta ..." BOA, A. MKT. MVL, (Bâb-ı âsâfi Mektubi Meclis-i Vâlâ), 127/60.

tabir edilen şap, billur tabir edilen *kebir şap*, ufak bulgur tabir olur *kırmızı şap* ve de kırmızı ve beyaz şapların tozu, *toz şap* olarak derecelendirilmiştir⁶⁷. Şapların büyüklükleri azaldıkça fiyat olarak değeri de azalmıştır. (Bkz. Tablo 1.) Rusya, Ruscuk ve Bükreş taraflarına gönderilen bu şaplar, devletin belirlediği satış organizasyonu nedeniyle ya Gediz şapıdır ya da Gümülcine'de çıkarılan şaptır⁶⁸.

Karahisar-ı Şarkî şapı Türkiye'de üretilen en iyi şap çeşidi iken Kütahya'da çıkarılan şap orta kalitededir. Pegolotti'nin verdiği bilgiye göre, burada çıkan şapın kantarında % 80 oranında cevher elde edilir. Bu oran, Foça'daki şapın kantarında %75, Kütahya bölgesinde çıkarılan şapın kantarında % 60' dır. Pegolotti Kütahya şapını, Foça şapına kalite bakımından yakın tarif etmektedir⁶⁹.

Tablo 1. Osmanlı Devleti'nde Şapların Kalitesine Göre Sınıflandırılması (1840)

Şap	Kantar	beher kiyyesi	Guruş
İrice dane ve armoloz ta'bîr olunur	1	70	77
Billûr ta'bîr olunur kebir şâb	1	100	110
Ufak bulgur ta'bîr olunur kırmızı şap	1	60	66
Kırmızı ve beyaz şâbların tozu	1	40	44

BOA, *Cevdet İktisat*, No. 251.

⁶⁷ BOA, *Cevdet İktisat*, 251.

⁶⁸ Bkz. Alt başlık, Satış Organizasyonu.

⁶⁹ Fleet, *a.g.e.*, s. 85; Pegolotti, *a.g.e.*, s. 43.

Üretimde Yer Alan Ustalar ve İşçiler

Madenlerde genellikle babadan oğla geçen bir sistemle *madenciyân* denilen kişiler çalışırlardı⁷⁰. Reyanın nasıl topraktan ayrılması yasaksa madencilerin de madenden ayrılması yasaktı⁷¹. Böylece, üretimin devamlılığı sağlanırken aynı zamanda madende çalışanların işlerinde ehil olmaları da sağlanmış olmaktadır.

Şap imalatında ustalar, işçiler ve madenden çıkarılan taşı taşıyan kişiler çalışmaktaydı. Şap imalatı oldukça zor ve zahmetli bir işti.⁷² Şap işçilerinin işlerinde ehil olmaları gerekiyordu. Ehil olmayanların çalışması durumunda şaphane zarara uğrayabiliyordu⁷³. Bu işte çalışma, fiziki güç gerektirdiğinden genç olan işçiler daha verimli oluyordu⁷⁴.

Osmanlı Devleti'nde maden ocaklarında çalışan madenciler örfi vergilerden muaftılar⁷⁵. H. 977 / 1569-1570 tarihli Karahisar-ı Şarkî defterinde 23 köy ve mezra dört kıt'a şap madeninde bulunan reyanın cizye, ispençe, acemi oğlan, avarız, kürekçi ve tekâlif-i örfiyeden bağışıklardı⁷⁶. Faroqhi, Kütahya yakınlarında bulunan şap madeni ile ilgili olarak, vergi kayıtlarından buradaki madencilerin durumu hakkında bilgi edinilemediğini bildirir⁷⁷. Sadaret Mektubî Kalemî'nde kayıtlı olan bir deftere göre, diğer ma-

⁷⁰ Cevdet Darphane kaydında yer alan bir kayıt bu bilgiyi desteklemektedir. "*Karahisâr-ı şarkî sancağında vâki' şâbhâne kurâsi ustalarının takdim eyledikleri bir kut'a arzuhâlleri mefhumunda kurâ-i merkûme re'âyâları öteden berü şâb ma'denlerinde istihdam olunmaları takribiyle...*" Bkz. *Cevdet Darphane*, 1323.

⁷¹ M. Bülent Varlık, "Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.IV, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 917.

⁷² "...şâb i'mâli zâten zahmet ve meşakkatli bir san'at olmasından..." Bkz. BOA, A. MKT. MVL, 127/60.

⁷³ "...ma'denci olmayan kefeve şâb işlemeğe kâdir olmayup mâl-ı miriye külli zarar olduğu muhakka ma'lûm olmağın..." Bkz. BOA, *Cevdet Darphane*, 122.

⁷⁴ BOA, *Cevdet Darphane*, 122.

⁷⁵ Mustafa Altunbay, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 795.

⁷⁶ Barkan, 537 numaralı H. 977 (1569-1570) tarihli Karahisar-ı Şarkî adlı defterde yer alan şap ile ilgili kanunlardan bahsetmektedir. Bkz. Barkan, *a.g.e.*, s. 63. 72. Karahisar-ı Şarkî konusunda çalışma yapan Acun, Karahisar-ı Şarkî ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569) çalışmasında böyle bir defterden bahsetmemektedir. Bkz. Acun, *a.g.e.*, s. 20-25. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, Acun'u desteklemekte ve 537 numaralı bir defter kaydı bulunmamaktadır. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2000, s. 115. Acun'un kullandığı defterler arasında H. 977 tarihli defter bulunmakta olup bu defterlerin Karahisar-ı Şarkî ve Koyluhisar Kazaları'nı içerdiği belirtilmektedir. Ayrıca, Acun aynı yıla ait TT 478 nolu defterin bir kopyasının (TT 482) olduğunu ifade eder. Fakat bu defterin kanunnamesinde şap maden çalışanlarına özgü bir muafiyet bulunmamaktadır. Bkz. BOA, *TT 478*, s. 2-8.

⁷⁷ Faroqhi, "Alum Production", s. 160.

denlerde olduğu gibi Gediz'de bulunan madenciler yaptıkları hizmet karşılığında XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar vergi muafiyetine sahiptiler⁷⁸. Diğer şap işletilen yerlerde olduğu gibi, Gediz'de bulunan şap işçilerinin vergi muafiyet sözleşmesi XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başında riskli bir konuma girdi. Muafiyet kaldırıldıktan sonra, işçiler beden olarak zorlandıkları gibi ekonomik olarak zorlanmaya başladılar⁷⁹.

Gediz Şaphanesi'nde çalışan ve amele olarak belirtilen işçiler, vergi muafiyetine sahipken, tarifeleri üretilen şapın miktarına ve hatta kalitesine göre belirlenmekteydi. Bu tarifeye göre üretilen kaba şapın okkası yedi pare, hurda şapın okkası dörder pare idi⁸⁰. Muafiyetleri kaldırıldıktan sonra aynı tarife ile çalışmaya devam ettiler. Bu durum işçileri bir hayli sıkıntıya sokmuştu. Ücretin düşüklüğü ve şaphanede işçi olarak çalışmanın zorlukları göz önünde bulundurularak, 12 Mayıs 1861'de Gediz şaphanesinde çalışan işçilerin, amele ücretleri yeniden düzenlendi. Bu tarifeye göre, vergi muafiyetinin kaldırılması da düşünülerek kaba şapın ücreti kırk paraya, hurda şapın fiyatı ise yirmi paraya çıkarıldı⁸¹. Ücretlendirmede kaba şapta % 570, hurda şapta ise % 500'lük bir zam gelmiştir. İlk bakışta bu miktar çok yüksek gibi algılanabilir. Fakat unutulmamalıdır ki önceki tariflendirmede vergi muafiyetleri de söz konusuydu. Aynı düzenlemede vergi muafiyeti söz konusu olmadı, fakat Gediz şap madeninde çalışanlar için vergi indirimi de gündeme gelmişti⁸². Bu düzenleme ile işçilerin durumunda gerçekten bir iyileştirme planlandığı anlaşılmaktadır.

⁷⁸ BOA, A. MKT. MVL, 127/60.

⁷⁹ BOA, A. MKT. MVL, 127/60. Gediz'de bulunan şap maden işçilerinin ekonomik durumu XVII. yüzyılın başında da kötüdür. Faroqi, XVI. ve XVII. yüzyıllarda, Gediz'de iltizam sahiplerinin işçilere ödemeyi teklif ettiği ücretleri tablo olarak göstermiştir. Buna göre XVII. yüzyılın başında işçilerin ücretlerinde %50 oranında düşüş olmuştur. (1601'de 800 akçe teklif edilmişken 1611'de 400 akçe teklif edilmişti) Krş. Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 389. (Tablo 15.).

⁸⁰ BOA, A. MKT. MVL, 127/60. 1 para=3 akçe, 1 kurus=40 para. Bkz. Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kağıt Para*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 31.

⁸¹ BOA, A. MKT. MVL, 127/60.

⁸² Vergi muafiyetin kaldırılması diğer şaphaneleri de etkilemişti. Karahisar-ı Şarkî'de Şaphane köylerinin çorak topraklarda olması nedeniyle eskiden muaf oldukları vergiyi ödeyecek durumları olamadığından yerlerini terk ettiler. Bkz. BOA, *Cevdet Darphane*, 1323. Kalanlar ise, vergi muafiyetinin gelmesi için mücadele verdiler. Karahisar-ı Şarkî şabhane köyü ustaları, 11 Nisan 1827'deki arzuhalleriyle yeniden muafiyet istemektedirler. Bkz. BOA, *Cevdet Darphane*, 1323. Bu durumun belki de Gediz'de yaşanmaması için bu düzenlemenin getirildiği söylenebilir. Faroqi, vergi muafiyetinin şap maden bölgelerindeki nüfuslandırma üzerindeki olumlu etkisini belirtir. Gümülcine yakınlarındaki Marunya'da bulunan şap işçilerinin yerleşimlerinin tupkı Şebinkarahisar yerleşimciler gibi vergi muafiyetine bağlar. Gümülcine maden yerleşimcileri 18 yüzyılda, özellikle bütün ödemelerin

Şaphane işçilerinin durumunu iyileştirme, ücretlendirme ile sınırlı kalmadı. Çatalca Ormanı'nı kullanma izni sadece onlara verildi. Maden işletmelerinde, çalışanların günlük gereksinimlerinin karşılanması ve çıkarılan cevherin ayrışmasında odun gerekli olduğundan, bu işletmelere orman tanzim edilirdi⁸³. Gediz Şaphanesi'nin odun ihtiyacının karşılanması için Çatalca Ormanı buraya bağlanmıştı⁸⁴. Fakat, Çatalca Ormanı, Hasırtaş, Köpeklerbaşı, Perçinkisenli, Harmanyeri mahalleri ile Sarıçam ve Yağmurlar karyeleri ahalisinin kereste ticareti amacıyla ağaçları kesmelerinden dolayı orman harap olmuş ve şaphane işçileri mağdur duruma düşmüştü. Yeni düzenleme ile bu durum yasaklandı⁸⁵. Bu yasaklama nispeten işçileri rahatlatmış olmalı.

Şap Madenin Pazarlanması

Devletin bazı maddelere uyguladığı tekel politikası nedeniyle, şapın dolaşımı konusunda kısıtlamalar getirildi. 16 Kasım 1770 tarihinde Amasya, Vezirköprü, Merzifon, Çankırı, Çorum, İskilip, Osmancık, Tosya, Kangırı, Ankara, Kastamonu, Karacalar, Karacaviran, Zağferanbolu kâdılarına, nâiblerine, voyvoda ve diğer zâbitânına gönderilen hüküm, şapın çıkarıldığı yere göre satış bölgelerini belirtmekteydi. Buna göre; Kütahya'da çıkarılan şap Tokat'a kadar olan yerlerin batısında, Amasya, Vezirköprü, Merzifon, Çorum, İskilip, Osmancık, Tosya, Kangırı, Ankara, Kastamonu, Karacalar, Karacaviran ve Zağferanbolu'da; Karahisar-ı Şarkî'de çıkarılan şap ise Tokat ve doğusunda Şam, Halep, Erzurum, Diyarbakir gibi yerlerde satılabilecekti⁸⁶. Gediz mukataasının eskiden beri otuz yedi adet şap örüleri bulunmaktaydı⁸⁷.

Faroqhi, Gümülcine'de üretilen şapın öncelikle Balkanlar ve İstanbul'un ihtiyaçları için ayrılmış olacağını belirtirken, kaynaklarda bu konuda bir netlik olmadığını vurgular⁸⁸. Aslında Osmanlı Arşivi'nde Faroqhi'nin

yapılması konusunda devletin kararlı olduğu zamanlarda, bağışkılıklarının devam etmesi için mücadele ettiklerini söyler. Bkz. Faroqhi, "Alum Production", s.160; BOA, A. MKT. MVL, 127/60.

⁸³ Altunbay, agm, s. 795.

⁸⁴ BOA, A. MKT. MVL, 127/60.

⁸⁵ BOA, A. MKT. MVL, 127/60.

⁸⁶ BOA, *Cevdet Maliye*, 1673.

⁸⁷ Buradaki ifadeden satış alanları anlaşılmaktadır. Örü, iktisadi işletmede ve mali faaliyette bu faaliyetin devamı için gerekli ham maddeyi temin eden veya fiskal muamelelerin cereyan ettiği coğrafi bölgeyi özellikle iktisadi işletmenin mahsullerinin satıldığı coğrafi bölgeyi ifade eder. Bkz. Güçer, a.g.m., s.119; BOA, *Cevdet Maliye*, 17080.

⁸⁸ Faroqhi, "Alum Production", s.165.

düşüncesini destekleyen bir belge bulunmaktadır. Bu belgede, İstanbul'da, Marunya madeninden olan şapların satılması öngörülmüştür⁸⁹.

Bu durum, Osmanlı Devleti'nde şap, satış bölgelerinin üçe ayrıldığını düşündürmektedir. Fakat Cevdet Maliye'den bir belge Osmanlı şap satış bölgelerinin nereleri olduğuna açıklık getirmektedir. Buna göre, Kütahya eyaletindeki Gedos şaphanesi ile Gümülcine yakınlarındaki Marunya şaphanesinde üretilen şaplar, ülkenin her yerinde satılmakta ve Avrupa'ya sevk edilmekte hatta bu öteden beri böyle olagelmektedir⁹⁰. Böylece, kısıtlamanın daha çok Karahisar-ı Şarkî şapının dolaşımına yönelik olduğunu düşünebiliriz. Bu nedenle, 4 Mart 1840 tarihinde devletin belirlediği fiyat üzerinden Rusya, Ruscuk ve Bükreş taraflarına şap eminleri tarafından gönderilen şap ya Gediz şapıdır ya da Gümülcine'de çıkarılan şaptır⁹¹.

Gediz Şaphanesi'nden çıkarılan şap, Ege adalarına, İzmir ve Karaman kanalıyla Kıbrıs ve Sakız'a, Eğriboz, İnebahtı ve Mora adalarına gönderiliyordu⁹². XV. yüzyıla kadar şap ticaretinde Ceneviz ön planda iken, XVI. yüzyıldan sonra bu ticaret yerini adalara bırakmış görünmektedir.

Şap satış hakkını elde edenler aynı zamanda *gümrük, bac, resm-i kapan-ı dakik, dellâliye* ve *kassâbiye* vergilerinden muaf tutuluyorlardı⁹³.

Şapın satışı belirlenen fiyat üzerinden yapıldı. Gediz şaphanesinde, 4 Mart 1840 tarihli bir belgede sabık şaphane emini Hüseyin Ağa'nın müşterisine yüksek değer üzerinden mübadele yöntemiyle şap satışı belirtmektedir. Belgeye göre, Hüseyin Ağa, şap ile buğday ve diğer hububatı mübadele etmiştir. Bu usulsüz bir uygulama olduğundan hesapların yeniden kontrol edilmesi için yasal işlemler başlatılmıştır⁹⁴. Bu uygulama muhtemelen maden ocağına yakın yerlerde gerçekleşmiştir. Her ne kadar bu olay bir usulsüzlük olarak algılsa da, şapa olan ihtiyacı da göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nde şap, sadece ihraç edilmemiş aynı zamanda ithal da edilmişti. Hangi ülkeden ithal edildiği konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Frengistan diye belirtilen ülke büyük bir ihtimalle İtalya ola-

⁸⁹ BOA, *Cevdet İktisat*, 179. Tarih: 6 Temmuz 1768.

⁹⁰ BOA, *Cevdet Maliye*, 1914. Tarih: 8 Ağustos 1765.

⁹¹ Parça parça beş-altı yüz kantar (28221,5 - 33865,8 kg.) şap gönderilmiştir. Bkz. BOA, *Cevdet İktisat*, 251. Ayrıca, Bkz. Tablo 1.

⁹² BOA, *MAD*, 9665. Tarih: 26 Ekim 1810; BOA, *MAD*, 9665.

⁹³ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721.

⁹⁴ BOA, *Cevdet Darphane*, 2179.

bilir⁹⁵. İthal şap, belgelerde de *efrenc şapı* olarak geçmektedir⁹⁶. Gedos şapının satış alanı içinde sadece Karahisar-ı Şarkî şapı değil aynı zamanda efrenc şapı da yasaklamaya tabiydi. Bu durum eskiden Anadolu'dan şap alan İtalya'nın yeni şap yataklarına sahip olmasıyla Anadolu'nun şap pazarına dâhil olduğunu göstermektedir.

Şap'ın Nakliyesi

Anadolu'da Kütahya eyaletinde bulunan Gediz'de çıkarılan şap, belirtildiği gibi Ege'de bulunan adalara ve Tokat'a kadar olan yerlerde satılıyordu⁹⁷. Gediz şapı İzmir'e nakil edilerek oradan liman kanalıyla satış ve dağıtımını gerçekleştiriyordu⁹⁸.

Şapın İzmir'e naklinde develer kullanılıyordu. Osmanlı Devleti'nde deve taşımacılığının iki tipte yapılıyordu. Buna göre, mevcut olan develerin sayılarıyla bağlantılı olarak bulunulan yöreye verilmesi ya da daha sıklıkla görülen şekliyle Osmanlı yönetimin yiyecek ve savaş malzemelerinin taşınması için gerekli olan hayvanları kiralaması veya satın almasıydı⁹⁹. Göçebe grupların nakliyecilik hizmeti vermeleri çok doğaldır. Bu unsurlar, sonradan yerleşik yaşama geçseler de daha eski zamanlarda, kendilerinin taşıma işlerini karşılamak için deve besliyorlarken daha sonraları nakit para kazanmak için bu hizmeti vermiş olmalılar.

XVIII. yüzyılda Gediz şapının nakil işlemleri, ellerinde deve olan yerleşik Türkmen aşiretleri tarafından yapılıyordu. Gönderilecek olan şapların iskelelere nakli için Kütahya, Hüdavendigâr, Karesi, Saruhan ve Aydın sancaklarında yerleşik aşiretlerin develerinden yararlanılmak-taydı¹⁰⁰. Beğli ve Kocabeğli cemaatleri bu aşiretlerden bazılarıydı¹⁰¹. Ellerinde bulunan deve sayısı ve taşıyacak şapın miktarına göre Türkmen aşiretlerinden yararlanılıyordu. Bazen bir cemaat grubu nakil işlemlerini gerçekleştirirken

⁹⁵ Faroqhi, "Alum Production", s.165.

⁹⁶ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721.

⁹⁷ Rumeli'nde bulunan Marunya şabhanesi ile satış alanları aynıdır. Bkz. BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721.

⁹⁸ Fleet, Kütahya şapının daha daha erken tarihlerde Balat, Rodos ve Antalya'dan nakil edildiğini bildirir. Fleet, *a.g.e.*, s. 86. Turan, bu nakillerin, Balat, Ayasulug ve Antalya'dan yapıldığını iletir. Bkz. Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'm Sona Erişine*, Metis Yayınları, İstanbul 1990. s. 99.

⁹⁹ Suraiya Faroqhi, "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 14. No. 4 (Nov., 1982), s. 525.

¹⁰⁰ 27. N. 1225 / 26 Ekim 1810. BOA, *MAD*, 9665.

¹⁰¹ BOA, *Cevdet Darphane*. 2534.

bazen de *ber-vechi iştirak* olarak bir den fazla cemaat bu görevi üstleniyordu¹⁰². XIX. yüzyılda da deveciler hala taşıma işine devam etmişlerdi¹⁰³. Nakil ücretleri şap madenini işletme hakkını yürüten kişi tarafından ödeniyordu¹⁰⁴. Ulaştığımız belgelerde ne kadar deve ile taşıma-cılığın yapıldığını tespit edilememiştir.

Deve sürücüleri, şapın taşınmasında bazı yolsuzluklara karışabiliyordu. 21 Temmuz 1776 tarihli bir belgede Beğli ve Kocabeğli aşiretlerinden bazı kimseler altı bin dokuz yüz kuruşluk şapı nakil etmek için kiralanmışlardır. Fakat bu deveciler, belgeye göre, bilirkişilerin tespitiyle şapa kum ve toprak karıştırarak şapın bir kısmını çaldılar. Bilirkişiler üç bin yüz yirmi kuruşa satışın gerçekleştiğini belirlediler. Buna göre develere yüklenen şapın %54'den fazlası eksikti. Eksik olan şap yerine kum ve toprak ilave edilmişti. Bu hileyi yapan kişiler yakalanarak Kütahya kalesine hapsedildiler¹⁰⁵.

XIX. yüzyılda develerin yanında şapın nakli arabalarla yapılmaya başlandı. 1861 tarihinde şap madeninde üretilen şapın nakliye masrafı beş paraydı¹⁰⁶.

Şap Dolaşım Yasağına İlişkin Sorunlar ve Şap Hırsızlığı

Satış dolaşım alanı belirlenmiş olan şap madenini dolaşım alanı dışında kullanmak suç olduğu gibi şaphane içinden kurallara aykırı satış yapmakta suç sayılmaktaydı¹⁰⁷. Dolayısıyla kurallara riayet etmeyenler yakalanarak cezalandırılıyordu.

24 Temmuz 1765 tarihli Cevdet Darphane'de kayıtlı olan bir belgede Gediz şaphanesi Ustabaşlarından Uyucaklı Kocabaşoğlu Mehmet, kendi ocağından *seksen kıyye şapı* (102.624 kg) gizlice Altuntaşovalı kimseye sattığı için Kütahya kalesine hapsedilmişti¹⁰⁸.

¹⁰² BOA, *Cevdet Darphane*. 2534.

¹⁰³ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721. Tarih: 6 Mayıs 1816.

¹⁰⁴ BOA, *Cevdet Darphane*. 2534.

¹⁰⁵ BOA, *Cevdet Darphane*. 2534.

¹⁰⁶ BOA, *A. MKT. MVL*. 127. 60.

¹⁰⁷ Bursa Şer'iyе Sicilleri, A7/7, Varak 78/b'de yer alan Gediz Şaphanesi Yasaknâmesi 1488 tarihinde hazırlanmış olup özellikle şapın dolaşımı hakkında bir düzenleme getirmektedir. Bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 2. Kitap, Faisal Eğitim ve Yardımlaşma Vakfı, İstanbul 1990, s. 552-553.

¹⁰⁸ 1 okka= 1.2828 kg. Bkz. Hinz, *a.g.e.*, s. 44, 30; BOA, *Cevdet Darphane*. 1274.

Uyucaklı Kocabaşoğlu Mehmet, *mucib-i ibret* olmak üzere cezalandırılmıştı. Fakat Gedos şaphanesinde kaçakçılık sona ermedi. 1760'lı yıllarda Gedos şaphanesinde ocakların her biri yerleşim yerine birer ikişer saat mesafe uzakta ve dağlık bir alanda bulunmaktaydı. Bu durum özellikle gece yapılan şap hırsızlığının önüne geçilmesini engelliyordu. Ulaşım yerinden uzak olması nedeniyle kontrol mekanizmasının azalması kaçakçılık işini kolaylaştırmaktaydı. 29 Haziran 1767 tarihli belge, şap ocaklarının daha önceleri Şaphane köyü içinde bulunduğunu ve etrafının duvarlarla çevrili olduğunu bildirmektedir. Belgede bu durum şap kaçakçılığının önüne geçilmesinde bir tedbir olarak değerlendirilmektedir. Aynı belgede, Anadolu valisine ve şaphane eminine gönderilen divandan çıkarılan karar gereğince, şap ocaklarının duvar içinde bir yerde yapılması istenmekteydi¹⁰⁹.

Şapın kaçırılması işine genellikle madende çalışanlar karışmaktaydı. Bazen şap madeni ustaları bu işe kalkışmışken bazen şap işçileri bu işe cesaret etmişlerdi. Yukarıda belirtildiği gibi, taşıma işini yapan deveçiler de şap kaçakçılığına dâhil olmuşlardı¹¹⁰. Kaçakçılığın bu kadar yüksek olması şap madenine olan talebi göstermektedir.

Şap kaçakçılığının önüne geçilmesi için alınan tedbirler yine yasakları içeriyordu. Maden emini tarafından mühürlenmeyen veya tezkeresi (satış izin belgesi) olmayan şapın satışı yasaktı¹¹¹.

Esnaf ve Tüccarların Yasadışı Bir Şekilde Ellerinde Şap Bulundurmaları

Karahisar-ı Şarkî'de çıkarılan şap çok kaliteli idi. Bu nedenle birçok üretici Karahisar-ı Şarkî şapını kullanmayı tercih ediyordu. Kısıtlama her ne kadar karşılıklı ise de uygulamada, Gediz şap satış alanı içinde Karahisar-ı Şarkî şapının yasadışı olarak dolaşımı yaygındı. Bu nedenle yasaklama daha çok Kütahya şapının satış alanı içinde, Karahisar-ı Şarkî şapının kullanılmamasına yönelikti¹¹². Bu kısıtlamalara uymayanlar yakalanarak hapse atılacaklardı¹¹³.

¹⁰⁹ BOA, *Cevdet Darphane*, 120.

¹¹⁰ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721.

¹¹¹ BOA, *Cevdet İktisat*, 930.

¹¹² "Karahisar-ı Şarkî şabı mârru'z-zıkrı urularda ve Gedos şabı Karahisar-ı Şarkî urularında bulunur ise cânib-i mîrî için zabt ve gıvıft olunmak üzere ber müceb-i şurût müte'addid evâmir-i aliyem sâdur ve bilâd-ı mezkûre mahkemelerinde tescil olunmuş iken ba'zı kimesneler mütenebbih olmayup yine Karahisar-ı Şarkî Şabhane mukâta'asında hâsıl olan şabı Gedos şabhânesi urusu olan bilâd-ı mezkûreye nakl ve furûhtuna cesaret

Şap konusunda çıkarılan yasaklamalara uyulmadığı tespit edildiği takdirde yasal olarak işlemler başlatılıyordu. Cevdet İktisat'da kayıtlı olan bir belgede, İstanbul'da ticaret döngüsünün gerçekleştiği, Mısır Çarşısı, Mahmut Paşa Çarşısı, ve Fazlıpaşa'da, bulunan tüccarlar, boyacı, basmacı, attar ve diğer esnaftan kişilerin elinde Karahisar-ı Şarkî şapı olduğu tespit edilmişti. Ellerinde nizama aykırı olarak şap bulunduran bu kişiler şer'i mahkemeye getirilerek tek tek sorguya çekildi¹¹⁴. Sorgulama sırasında Mısır Çarşısı Kethüdası da hazır bulunmuştu¹¹⁵. İstanbul esnafı kalitesi nedeniyle Karahisar-ı Şarkî şapını tercih ediyor olmalıydı ki, yasal olmamasına rağmen ellerinde bu şap tespit edilmişti.

Osmanlı arşiv belgelerinden çıkan genel tabloda, devlet mal alışverişiinde geçerli nizamnameleri uygulamak için çaba göstermiştir. Fakat, taşra düzeyinde ekonomik hayata hâkim olan arz ve talep, bu nizamnamelerin uygulanmasında güçlük çıkarıyordu. Yerel ekonomik faktörler, devletin belirlediği şap üretim ve satış dengesini bozmaktaydı.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde şap üretimi başlıca Karahisar-ı Şarkî, Marunya ve Gediz'de yapılmaktaydı. Foça'da da şap madeni işletildiği bilirse de XVIII. ve XIX. yüzyıla ait belgelere bu durum yansımamıştır. Endüstrinin çeşitli alanlarında, özellikle kumaş boyamasında kullanımı, şapın önemli bir ticaret maddesi olmasını sağlamıştır. Bu kullanımı dolayısıyla Anadolu'da şap madeni çıkarılan yakın bölgelerde kumaş ile ilgili bir üretim gelişmişti.

ile hasâret-i mirîyeyi mücib oldukları ihbâr olunmağla fîmâ ba'd zikr olunan Gedos şabhanesi urularında Karahisar-ı Şarkî şapı her kimin yedinde bulunur ise ma'rifet-i şer'le cânib-i mirî için girift ve temhîr olunup ashâbı her kim olur ise olsun hilâf-ı emr-i âlişânım harekete cesâret eyledikleri için ma'rifet-i şer' ve zâbitleri ma'rifetleriyle te'dîb olunmak bâbında mukaddemâ emr-i şerîfîm virilmişken yine ba'zı kimesneler hilâf-ı şurût harekete cesâret eylediklerini ihbâr ve inhâ olunmağla vech-i meşrûh üzere bu def'a dahi tenbih ve te'kidî hâvî işbu emr-i celîlîl- hadrim isdâr ve (...) ile irsâl olunmuşdur". Bkz. BOA, Cevdet Maliye, 1673.

¹¹³ "hilâf-ı şurût ve mugâyir-i emr-i âlişân hareket ile cânib-i mirîyeye gadr ve hasâret ütdirmeyesiz şöyle ki bu def'a dahi yine memnû' ve mütenebbih olmayup ol makûle hilâf-ı şurût hareket idenler her kim olur ise olsun ma'rifet-i şer' ve zâbitleri ma'rifetleriyle ahz ve habs ve kal'abend olunmaları için arz ve ilâm olunmak bâbında fernân-ı âlişânım sâdır olmuşdur." Bkz. BOA, Cevdet Maliye, 1673.

¹¹⁴ BOA, Cevdet İktisat, 179. İstanbul'da Marunya şapı satılması gerekirken Karahisarı Şarkî şapı satıldığından esnaf elinde bulunan kaçak şaplar mirî tarafından satın alınmıştır. Bkz. BOA, Cevdet İktisat, 179.

¹¹⁵ BOA, Cevdet İktisat, 179. Kethüda ve Yiğitbaşı ham materyalin satışını organize ederdi. Özellikle boyacılara uygun miktarda verilmesini sağlıyordu. Bkz. Faroqhi, "Alum Production", s.167.

Madenler devletlerin ekonomik kalkınmasında önemli bir yere sahip olduğundan bulunduğu yerler fetihlerde öncelikli bölge olmuştur. Gemiyañoğulları'na önemli ölçüde zenginlik getiren Kütahya şapı nedeniyle, Gediz ve çevresi Osmanlı'nın bu bölgede elde ettiği ilk yerlerdendir. Osmanlı Devleti, Gediz'de bulunan şap madeni işletmesi dolayısıyla elinde bulunan bu bölgeyi, diğer maden işletmelerine benzer bir şekilde yönetti. Buna göre Gediz şap işletmesi XVIII. ve XIX. yüzyılda açılan ihalelerle en yüksek fiyatı veren kişiye, sarraf kefaletinde iltizama verildi. Bu yüzyıllarda Marunya ve Gediz şap madeni birlikte iltizama verildi. Gediz'de üretim tam olarak tespit edilemese de geniş bir satış ağına sahip olduğu belirlendi. Tekelci bir satış anlayışı ile yönetilen şap madeninin satış noktaları belirlenerek, şapın bu mahaller dışında satışı kesinlikle yasaklandı. Şap satışı konusunda getirilen kısıtlamalar, halkın şapa olan talebi ve şaphanede çalışanların ekonomik durumları veya suiistimalleri şaphanede kaçakçılık olaylarının yaşanmasına neden oldu. Devletin getirdiği sıkı tedbirler özellikle imalat yapılan bölgelerde şapın kullanılmasını sağlayarak ekonomiye canlılık katmaktı. Devlet, bu anlamda istikrarlı bir ticari politika izledi.

Klasik dönemde vergi muafiyeti ile madencilik hizmeti alınsa da XVIII. yüzyılın ilk yarısında genel olarak muafiyetlik kaldırılmıştı. Bu durumda ocaklarda çalışan madenciler, ırgat durumuna geçmiş ve ekonomik olarak zorlanmışlardı. Fakat, üretimde devamlılığı sağlamakta kararlı olan devlet bu durumu fark etmiş ve gereken düzenlemeleri yaparak işçilere zam vermiş, vergiyi tamamen kaldırmasa da indirimine gitmişti.

Kütahya Şapı olarak geçen Gediz'de çıkarılan şapın Anadolu'daki çıkarılan diğer şaplara oranla kalitesi daha düşüktü. Bu durum, Kütahya şapının satış noktalarında Karahisar-ı Şarkî şapının dolaşımını tetikledi. Kütahya şapının rezerv kaynağı ile Marunya şapının rezerv kaynağı birbirine yakın olsa da, Kütahya'daki biraz daha fazlaydı.

Satış alanlarına gönderilmek üzere Kütahya şapı, Batı Anadolu'da bulunan yerleşik Türkmen unsurların develerine yüklenmekteydi. Böylece, şap madeninin İzmir limanı vasıtasıyla Ege adalarına dağıtımı gerçekleşti. Erken dönemlerde şap ticaretinde önemli olan Ceneviz'in yerini Kıbrıs, Sakız, Eğriboz, İnebahtı ve Mora adaları aldı. Önemli bir satış ağına sahip olması nedeniyle Kütahya şapı bölge ticaretinin gelişmesinde katkıda bulunurken devlet hazinesine gelir kazandırdı.

KAYNAKÇA

- BOA,(Başbakanlı Osmanlı Arşivi) A. MKT. MVL. (Bâb-ı âsâfi Mektubi Meclis-i Vâlâ), 127 / 60.
- BOA, Cevdet Dâhiliye 5721.
- BOA, Cevdet Darphane, 120.
- BOA, Cevdet Darphane, 122.
- BOA, Cevdet Darphane, 1274.
- BOA, Cevdet Darphane, 1323.
- BOA, Cevdet Darphane, 2179.
- BOA, Cevdet Darphane, 2534.
- BOA, Cevdet İktisat, 179.
- BOA, Cevdet İktisat, 251.
- BOA, Cevdet İktisat, 930.
- BOA, Cevdet Maliye, 1673.
- BOA, Cevdet Maliye, 1914
- BOA, Cevdet Maliye, 17080.
- BOA, MAD (Maliyeden Müdevver Defterleri), 9665.
- BOA, TT (Tapu Tahrir Defteri) No: 478.
- 1287 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.
- 1288 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.
- 1292 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.
- ACUN, Fatma, *Karahisar-ı Şarkî ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 2. Kitap, Faisal Eğitim ve Yardımlaşma Vakfı, İstanbul 1990.

- AKYILDIZ, Ali, *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- ALTUNBAY, Mustafa, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 791-801.
- ARIKAN, Zeki, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *İÜ. Ed. Fak. Dergisi, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 279-303.
- BARCAN, Ömer Lütfi, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar*, C.I. Birinci basım, İ. Ü. Edebiyat Fak. Türkiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1943.
- Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2000.
- ÇAKIR, Bakı, *Osmanlı Mukataa Sistemi, (XVI.-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- ERDEMİR, Ayşegül Demirhan, "Tıbbi Folklorumuzda Şap ve Bazı Örnekler", *Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşler*, Hazırlayan: Feyzi Halıcı, C.I, Güven Matbaası, Ankara 1985, s. 301-307.
- ERSAN, Mehmet, "XIII. – XIV. Yüzyıllarda Sap Ticareti ve Sebinkarahisar", *Sebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu – Bildiriler*, 30 Haziran – 1 Temmuz 2000, İstanbul 2000, s. 55 – 62.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, Hazırlayanlar: Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş, Mümin Çevik, C. IX-X, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1986.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Tranzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, C.2. 2. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006,
- FAROQHİ, Suraiya, "Alum Production and Alum Trade in the Ottoman Empire (about 1560-1830)", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, S:71 (1979), s. 153-175.
- FAROQHİ, Suraiya, "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 14. No. 4 (Nov., 1982), s. 523-539.

- FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak, Çevirenler: Gül Çağalı, Özgür TÜresay*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- FLEET, Kate, "Osmanlı Topraklarında Latin Ticareti (XIV-XV. Yüzyıllar)", *Osmanlı*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 81-85.
- FLEET, Kate, *European and İslamic Trade in the Early Ottoman State*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- GÜÇER, Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 23/1-2, İstanbul 1961-1963, s. 81-145.
- HINZ, Walter, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çeviren: Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.
- İNALCIK, Halil, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- LAIYOU-THOMADAKIS, Angeliki E. "The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System: Thirteenth-Fifteenth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, S:34, 1980-1981, s. 177-222.
- MURPHEY, Rhoads, "Mineral Exploitation in the Ottoman Empire", **EI**, volume V, Leiden, 1986, s. 973-985.
- PEGOLOTTİ, Francesco Balducci, *La Pratica Della Mercatura*, Ed. A. Evans, New York 1970.
- SAYAR, Malik, *Mineraloji ve Jeoloji*, İstanbul Üniversitesi Maden Fakültesi, İstanbul 1960.
- "Şap", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXX, Ankara 1981.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997.
- TABAKOĞLU, Ahmet, "Osmanlı Mali Yapısı'nın Ana Hatları", *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 125-135.
- TEZ, Zeki, "Osmanlı Tekstil Üretiminde Kullanılan Doğal ve Yapay Boyarmaddeler", *Türk Teknoloji Tarihi*, 1. Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri (15-17 Kasım 2001), İstanbul 2003, s. 1-11.

- TIZLAK, Fahrettin *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- TURAN, Şerafettin, *Türkiye-İtalya İlişkileri I Selçuklular' dan Bizans'ın Sona Erişine Kadar*, Metis Yayınları, İstanbul 1990.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 3. Baskı, Ankara 1984.
- VARLIK, M. Bülent "Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Kosulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.IV, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 917-922.
- ZACHRIADOU, Elizabet A. *Trade and Crusade Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Instituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Venice 1983.

